

עיקן התבונה: דת ההשכלה

יחסה של ההשכלה האירופית לדת*

מאת משה פלאי

גישה ביקורתית לכל מה שקשור בדת — כיתבי־הקודש ומהימנותם, דוגמות ואמיתותן, ואורחות־פולחן ומקוריותן. ההשכלה האירופית כמאה הי"ז העלתה, איפוא, את התבונה הביקורתית־סקפטית כקנה־מידה לתופעות החיים; מושא הלימוד, באימתו של אלכסנדר פופ, היה האדם עצמו — ביחסו למציאות, מציאות ההווה והעבר, וביחסו לחברה האנושית ולא להווה.

שכלתנות

התיאולוגיה הרציונליסטית־הביקורתית של ההשכלה בכללה הכירה במציאותו של אל־עליון, הנעלה בכוחו, טובו וחוכמתו, שקבע את סדר־העולם ואינו מתערב לא בהם ולא בכריותיו (ביטול ההשגחה הפרטית); קיומו מוכח באמצעות שכלו של האדם (השעון מעיד על השעון), שהוא גם מקור לדת הטיבעית ולחוק הטבע. (כרגמן מסביר משום־מה התעלם הראיזם של ההשכלה מאחד הגורמים החשובים ביותר של החיים הדתיים — מן החווייה הדתית: "שהרי ראיון זה ביקש ליצור דת 'טבעית', דת של תבונה, אשר ויתרה מתוך כוונה על כל פגישה עם האלוהי (אשר נקראת בפיהם: 'התגלות') ורצתה להיות מערכת של אמיתות, אשר תסמוך רק על הברירות האוידינטיות ועל קשרי־ההוכחה של התבונה. שוב לא יכלה השכלה זו להכיר במקור־אמת מחוץ לתבונה..."²)

מן ההכרח, שעולם זה הוא הטוב ביותר, אך אין הוא מהווה סוף־פסוק לקיומו של האדם (הישארות־הנפש). ההשכלה קבעה, שחירות־הפרט מתירה לכל אדם לחשוב באופן עצמאי בענייני דת, בלא שתהא כל מרות — של כתבי־קודש או של כנסייה — על מחשבתו ועל מצפונו; הביסוס היחיד של המחשבה האנושית חייב להיות על תופעות הטבע המתבארות באורח טבעי ועל המדע. גם האמיתות הדתיות ניתנות להכרה מכוח נסיונו של האדם בלא כל התערבות והדרכה מגבוה.

התיאולוגיה של ההשכלה הייתה, איפוא, תיאולוגיה טיבעית, המנוגדת לתיאולוגיה התגלותית. הראשונה מבוססת על אמיתות בדבר האלוהות הניתנות להכרה על־ידי תבונתו של האדם עצמו. ואילו התיאולוגיה ההתגלותית מבוססת על התגלות האלוהית לבני־אדם, כפי שמצאה לה ביטוי בכתבי־הקודש וכפי שהוכחה על־ידי ניסים ונבואות שנתקיימו שנים רבות לאחר שנאמרו. הוכחות אלו ביקשה התיאולוגיה של ההשכלה להפריך, ובכך סתתה מן המסורת הנוצרית המקובלת. ההתגלות המיוחדת, זו המבוססת על כתבי־הקודש ועל מאורעות מיוחדים שאירעו בהיסטוריה במקומות ובזמנים קבועים על־ידי אישים היסטוריים, נתערטלה על־ידי ההשכלה מקדושתה ומאמיתותה; כל שהותירה ההשכלה היתה ההתגלות הכללית — זו הרגשת האלוהות האוניברסלית, שאינה תלויה במאורעות ובאישים היסטוריים.

ההשכלה האירופית כשלהי המאה הי"ז וכמאה הי"ח לא היתה אתאיסטית, ואף לא בלתי־דתית מעיקרה, הגם שתופעות של מחשבה חופשית, אתאיזם ומטיריאליזם היוו חלק בלתי־נפרד ממנה. הביטוי היותר מובהק של ההשכלה האירופית בגישתה אל הדת הוא הראיזם — שיש הרואים בו את אמונת־ההשכלה. היה זה הראיזם אשר פיתח וגיבש את תורת הדת הטבעית מיסודם של ג'ון סלדן והוגו גרוטיוס, שיווה לדת מימד חדש, אוניברסלי, והיה אחד הגורמים המכריעים בירידת ערכי האורתודוקסיה הדתית באירופה. אין לראות את התנועה הראיסטית כבעלת מערכת־דעות הומוגנית ואחידה, גם אם נחלק אותה לפי תחומיה דינאמיים באנגליה, בצרפת ובגרמניה. אף־על־פי־כן, נוכל להשתמש בהכללה כדי להציג את עמדתה של ההשכלה האירופית כלפי הדת — דת בכללה, והדת הנוצרית בייחוד — כפי שמצאה את ביטוייה באחד הזרמים הניכרים ביותר ורכייה־ההשפעה שיצרה המחשבה האירופית בתקופה של למעלה ממאה שנה.

בנגידה לרנסנס, שניסה להבין את הדוגמות הדתיות ולפרשן בצורה רומנטיסטית, מצטיינת ההשכלה האירופית בספקנות ובביקורתיות יחסה לדת.

ספקנות

הספקנות־ביקורתית זו נבעה, כידוע, משני גורמים עיקריים, שהביאו לשינויים בהלכי המחשבה המקודשים והמקבילים אשר באו לידי ביטוי בהשכלה האירופית: א. גורם פנימי, כריאקציה של התנגדות להסתאבות הדתית של הכנסייה, לשחיתות ולא־הדיוכסיה דיאבולית שאיפיינה אותה. הביקורת על הכנסייה התחילה, כידוע, כמד במאה הי"ד, ברמותן של תנועות כופרניות כתנועה הלוארדית באנגליה והדומות לה בכוהמיה ובשווייץ, והגיעה לשיאה ברפובליקה של לותר במאה הט"ז. ב. גורם חיצוני, בהשפעת הרחבת אפקי הראייה והמחשבה כתוצאה מן הגילויים המדעיים והגיאוגרפיים. גירם זה, שהשפיע על המחשבה הדתית, נבע מן התורה האמפירית־נסיואלית של פראנסיס בייקון, שיש בה גילויים של רציונליזם ושאִיפה לבחינה אוֹבִּיקְטִיבִּית של הטבע, ומן התורה הרציונליסטית־סקפטית שיצאה מבית־מדרשו של דקארט. הגילויים של ניוטון ואחרים כמדעי הטבע הביאו להדגשת המחקר המדעי והביקורת המדעית.

שיטות הביקורת החופשית עברו מן הפילוסופיה והמדעים אל המחשבה התיאולוגית הסכולסטית, אל חקירת ההיסטוריה האנושית ואל בחינת מקורות הדת — כתבי־הקודש. התפתח מחקר־משווה של דתות המזרח עם הדתות המקובלות, ועם גילויי הקווים המקבילים שביניהן של האמונות השונות וביסוד פולחןן, התחילה הנצרות לאבד ממקוריותה. המחשבה התיאולוגית של ההשכלה קיבלה צביון חדש:

ב ין התופעות שהיו שזורות וקשורות בדאיזם של ההשכלה האירופית, הן כסיבות והן כמסוככות, ושיש להפנות את תשומת-הלב אליהן משום דמיון לכמה תופעות המציינות את ההשכלה היהודית, נמצאת הגישה החולונית, שעברה מן המדעים אל הפילוסופיה וממנה גם אל התיאולוגיה, וחוזר חלילה. וכן היחס אל העבר שנשתנה, תחילה בצורה של ספקות ביחס להיסטוריה, שהביאו לפיתוח המדע ההיסטורי והגישה הביקורתית להיסטוריה המקובלת, ואחר-כך בצורה של גישה ביקורתית למקרא והסרת ההילה של הקדושה ממנו. שינוי היחס אל העבר יצר את הקרע בין העבר ובין ההווה, שהתבטא בשלילת ערכיה של המסורת, ברובם או מקצתם.

אך ההשכלה לא באה רק לשלול ולבטל; היא דגלה גם ברעיון חיובי-קונסטרוקטיווי — המוסר. במהלך המלחמה בין הישן והחדש, הוציאה ההשכלה את דגל המוסר מידי הדת הנוצרית והניפה אותו ברמה כדגלה שלה. חלק ניכר ממלחמתה של ההשכלה בדת התמקד בנסיון להוכיח, שהמוסר של הכנסייה הנוצרית כהתפתחותה ושל נושאי-כליה הוא מפוקפק, ושהמוסר האמיתי אינו תלוי כל עיקר באיזו דת שהיא.

כתוצאה מן ההתרחקות מן הדת, מתוך הרציונליזם ההשכלתי, ובעקבות הכרת היחסיות של כל הדתות ושלילת הבלעדיות של הנוצרות, הטיפה ההשכלה לסבלנות דתית.

צדק ברגמן בהבחנתו, שסובלנות-הדתות "נבעה מתוך התרחקות מן הדת. האדם של ההשכלה האירופית נטה לסובלנות, מפני שהדת

התרוקנה מתוכנה הסגולי וחלתה במחלת השכלתנות, והיחסיות" (הוגים ומאמינים, עמ' 23, 24). ברגמן מבחין בין סובלנות-הדתות של ההשכלה, שלא נבעה מתוך הדת כלל וכלל, ובין סובלנות דתית שנבעה מן הדת עצמה, ושאינה מבטלת את ההתגלות שניתנה לאחרים. על כך יש להעיר, שדאיסטים מאוחרים כרוסו ולסינג, שלאמיתו של דבר היו ממבשרי הרומנטיקה, הגיעו לסובלנות דתית גם מתוך התאמתה לעקרונות הצדק והאחוה, שראו אותם כרעיונות דתיים למרות שהם עצמם התרחקו מן הדת.

סובלנות-הדתות היתה, איפוא, תוצאה של המאבק לשינוי פני הדת, אך גם היתה הגורם לחיפוש ערכי-דת חדשים, ודת חדשה בכלל. כך, למשל, על-פי חינוך-האנושות לאפרים לסינג, יש יסוד להניח כי הסופר הגרמני, ידידו של משה מנדלסון, האמין שעתידיה לכוא התגלות אלוהית חדשה אשר תביא בעקבותיה דת חדשה, ברית חדשה ובשורה חדשה...

כל זה הביא להחלשתה של הכנסייה הנוצרית בארצותיה השונות ולירידת ערכי הדת הנוצרית בכללם, והיתה לדבר השפעה רבה על המחשבה הדתית באירופה. מהשפעה זו לא נקתה ההשכלה היהודית.

1. "Know then thyself, presume not God to scan! / The proper study of mankind is man" — Alexander pope, *An Essay on Man* (Hartford, Conn.: 1828), p. 20.

2. הוגו ברגמן, הוגים ומאמינים, מסות (תל-אביב: תשי"ט), עמ' 10. על זה יש להוסיף, כי הדאיזם, שכרוכו היה מושתת על הרציונליזם של ההשכלה, היה מנוכר מטבעו לתופעות רגשיות כ"חוויה דתית", שהרומנטיקה המאוחרת ייחסה להן חשיבות.